
PEMBERONTAKAN MASYARAKAT ISLAM DI MINDANAO

PENGARUHNYA TERHADAP HUBUNGAN FILIPINA-MALAYSIA 1965 -1986

Rammani a/p Karupiah

Calon PhD Universiti Malaya

Abstrak

Kajian ini bertujuan untuk menilai pemberontakan masyarakat Islam di Mindanao dan impaknya terhadap hubungan Filipina-Malaysia antara tahun 1965-1986. Penduduk Islam di selatan Filipina berjumlah 3.5 juta, beranggapan bahawa kerajaan Filipina adalah beragama Kristian dan mengamalkan diskriminasi terhadap orang Islam. Mereka juga terpaksa berhadapan dengan masalah penghijrahan berterusan orang Kristian ke Mindanao. Menjelang tahun 1960, kemasukan orang Kristian telah mula mengancam kepentingan politik, ekonomi serta budaya penduduk Islam dan telah mencetuskan konflik. Sungguhpun pemberontakan masyarakat Islam di Mindanao merupakan masalah domestik di Filipina namun kerajaan Malaysia turut terseret dalam pergolakan tersebut kerana kemasukan pelarian Islam, Filipina ke Sabah dalam bilangan yang besar. Pada tahun 1981, ketika Tun Mahathir melawat Sabah, beliau menyatakan terdapat di antara 60,000 -70,000 pelarian Islam Filipina di Sabah ketika itu. Perangkaan tidak rasmi pula menganggarkan terdapat seramai 120,000 – 200,000 orang pelarian Islam Filipina di Sabah pada tahun 1981. Situasi semakin rumit kerana kemasukan pelarian telah mencetuskan masalah kewangan, sosial serta ekonomi di Sabah. Kerajaan Filipina pula menuduh bahawa Ketua Menteri Sabah, Tun Mustapha merupakan dalang yang telah memberikan sokongan kepada MNLF. Selepas peristiwa Corregidor/ Operasi Jabidah, Tun Mustapha semakin vokal dalam penentangannya ke atas kerajaan Marcos malah beliau telah membenarkan Sabah diguna sebagai kem latihan, depot bekalan, pusat perhubungan dan tempat perlindungan untuk pemisah-pemisah Islam antara tahun 1972-1976. Ramai pakar yang mengkaji gerakan pemisahan di selatan Filipina menegaskan bahawa penubuhan MNLF sebagai natijah daripada peristiwa Corregidor /Operasi Jabidah. Kajian ini menggunakan pendekatan kualitatif dan dijalankan dengan menggunakan kaedah pengkajian sejarah melalui kajian perpustakaan dengan merujuk kepada sumber pertama dan sumber kedua.

Kata kunci: Bangsa Moro, Marcos, USNO, Operasi Jabidah, pelarian Filipina

Pengenalan

Hubungan di antara Filipina dengan Persekutuan Tanah Melayu, bermula secara rasminya sejak tahun 1959 apabila kedutaan Filipina telah diasaskan di Kuala Lumpur. Presiden Garcia telah menghantar delegasi dari Filipina untuk menghadiri Upacara Perisytiharan Kemerdekaan Tanah Melayu. Filipina merupakan antara negara serantau terawal yang telah mengiktiraf Persekutuan Tanah Melayu yang merdeka pada 31 Ogos 1957. Pada asasnya dasar luar Filipina dan Persekutuan Tanah Melayu berasaskan usaha untuk menjalin hubungan erat dalam kalangan negara-negara bukan berfahaman komunis di Asia, khususnya dengan negara-negara di Asia Tenggara. Lawatan rasmi antara pemimpin kedua-dua negara jelas menunjukkan komitmen terhadap pendirian ini.

Sejarah lampau turut membuktikan bahawa negara-negara serumpun ini telah menjalin hubungan sejak Zaman Kesultanan Melaka, ketika itu Islam belum lagi bertapak di Kepulauan Sulu. Pengislaman Kepulauan Sulu dikaitkan dengan Kesultanan Melayu Melaka pada abad ke-16 apabila dua buah Kesultanan Islam telah dibentuk iaitu Kesultanan Sulu dan Mindanao.¹ Sepanjang tempoh kajian ini Filipina telah diperintah oleh Ferdinand Marcos (1965 -1986). Malaysia pula telah dipimpin oleh Tunku Abdul Rahman, Tun Abdul Razak dan Tun Hussein Onn dan Tun Dr.Mahathir.

Sepanjang tempoh kajian, isu pemberontakan masyarakat Islam di selatan Filipina atau dikenali sebagai masyarakat Islam Moro telah memberikan pengaruh yang cukup signifikan terhadap hubungan kedua-dua negara yang merupakan jiran malah negara serumpun. Tidak dapat dinafikan selain tuntutan Filipina ke atas Sabah, pergolakan masyarakat Islam di Mindanao telah menjadi isu yang tidak dapat dipisahkan dalam sebarang perbincangan tentang hubungan Filipina-Malaysia. Pemberontakan masyarakat Islam di Mindanao semakin hebat dalam tahun 1970an di bawah pimpinan Moro National Liberation Front (MNLF).

Kajian ini akan membincangkan tentang latar belakang serta sejarah pemberontakan masyarakat Islam di selatan Filipina. Tinjauan akan dibuat tentang pendirian pemimpin-pemimpin Malaysia terhadap isu ini. Di samping itu penjelasan akan dibuat bagaimana kerajaan Malaysia telah terseret ke dalam konflik ini sedangkan ini merupakan masalah domestik Filipina. Kesan serta implikasi pemberontakan masyarakat Islam terhadap hubungan Filipina – Malaysia serta kesan pergolakan ini ke atas Malaysia, khususnya ke atas Sabah akan dibincangkan.

Latar belakang serta sejarah pemberontakan masyarakat Islam di Mindanao

Sejak tahun 1380an, proses islamisasi telah berlaku di selatan Filipina. Hal ini telah membawa kepada kemunculan beberapa kesultanan sebelum kedatangan penjajah Sepanyol, antaranya, Kesultanan Sulu dan Kesultanan Mindanao. Kerajaan-kerajaan Islam ini telah mempunyai

¹ David Wurfel, "The Philippines" dalam George McTurnan Kahin (editor), *Government and Politics in Southeast Asia of South East Asia*, New York: Cornell University Press, 1964, hlm. 680.

pemerintahan yang dilaksanakan oleh golongan atasan yang terdiri daripada bangsawan, pegawai kerajaan serta golongan alim ulama. Perkembangan pesat telah berlaku dalam bidang perdagangan, pembinaan kapal serta penghasilan pelbagai barangan untuk dieksport.

Namun kedatangan Sepanyol telah mengancam serta menghalang kegiatan perdagangan serta pembinaan kapal. Akibatnya masyarakat yang dahulunya merupakan pedagang dan pembina kapal berubah menjadi lanun. Peperangan sering berlaku menyebabkan kegiatan pertanian terjejas. Masyarakat Islam Moro yang terlibat dengan kegiatan pertanian di kawasan tanah pamah yang subur dibebani dengan bayaran ufti yang tinggi. Ramai yang terpaksa berpindah ke kawasan pergunungan yang jauh serta terpencil. Masyarakat Moro yang berpegang kepada kebudayaan dan agama Islam memberikan penentangan hebat kepada penjajah Sepanyol berbanding masyarakat Filipina di wilayah-wilayah yang lain. Sehingga ke penghujung penjajahan Sepanyol di Filipina, masyarakat Moro tidak dapat dikalahkan maupun ditundukkan sepenuhnya.²

Apabila Amerika Syarikat menguasai Filipina melalui Perjanjian Paris pada bulan Disember 1898, mereka telah berjaya mengalahkan penentangan penduduk tempatan di wilayah-wilayah lain di Filipina kecuali penentangan masyarakat Moro. Penentangan hebat terhadap penjajah baru ini menyebabkan mereka terpaksa berdepan dengan pembunuhan beramai-ramai serta kekejaman Amerika Syarikat. Korban nyawa di kedua-dua pihak adalah tinggi lebih-lebih lagi dalam kalangan masyarakat Moro. Pada tahun 1902, kerajaan Amerika Syarikat telah membuat perisytiharan bahawa pemberontakan di masyarakat Moro telah ditamatkan, sungguhpun secara realitinya ini tidak benar. Ketika itu penduduk Filipina adalah seramai enam juta, lebih enam ratus ribu orang Islam telah terkorban dalam konflik ini. Angka ini meliputi satu persepuluh daripada keseluruhan rakyat Filipina.

Apabila Filipina mencapai kemerdekaan pada 4 Julai, 1949, konflik ini telah diwarisi oleh kerajaan yang baru merdeka. Kerajaan pusat Filipina yang terletak jauh di Manila serta beragama Kristian tidak dapat lari daripada warisan peperangan yang telah ditinggalkan oleh Amerika Syarikat.³ Kerajaan Filipina telah membuat kolaborasi dengan syarikat-syarikat perniagaan agro untuk membuka ladang di selatan Filipina kerana tanah subur serta kedudukannya yang sesuai tanpa masalah taufan.⁴

Pada masa yang sama masalah sosio politik turut melanda utara Filipina kerana penindasan golongan tuan tanah yang kaya terhadap petani. Selain itu bekas tentera gerila Hukbalahap yang menentang Jepun atau kemudiannya dikenali sebagai People's Liberation Army telah meletak senjata. Demi mengatasi masalah golongan dari segi penempatan pengenalan dasar penempatan semula mereka ke Mindanao dilaksanakan. Kerajaan Filipina di bawah Presiden Ramon Magsaysay telah memulakan polisi penempatan semula penduduk Mindanao pada pertengahan tahun 1950-an.

²Rainer Werning., "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war" dalam Arndt Graf, Peter Kreuzer dan Rainer Werning (editor), *Conflict in Moro land: Prospects for Peace?*, Pulau Pinang: Penerbit Universiti Sains Malaysia, 2009, hlm. 2.

³Ibid., hlm. 4.

⁴Ibid., hlm. 7.

Sepanjang pemerintahan Ferdinand Marcos 1965–1986 dasar penempatan semula penduduk dari wilayah-wilayah lain ke selatan Filipina dilakukan secara besar-besaran. Penghijrahan penduduk Kristian dari Luzon dan Visayas amat digalakkan bagi mengatasi masalah pertambahan penduduk dan kemerosotan pengeluaran pertanian di Luzon. Lima puluh peratus hasil jagung dan kelapa negara Filipina dihasilkan di Mindanao. Keseluruhan eksport pisang dan nanas Filipina dihasilkan di Mindanao. Tanah subur di Mindanao telah membawa pelaburan besar daripada syarikat-syarikat antara bangsa seperti *Dole*, *Del Monte* dan *United Brands*. Namun ini telah menyebabkan kegiatan penebangan hutan secara besar-besaran yang telah menyebabkan kehidupan masyarakat tempatan terjejas.⁵

Pada tahun 1913, orang Islam meliputi sembilan puluh lapan peratus penduduk di Mindanao tetapi menjelang tahun 1976 telah jatuh sehingga tiga puluh peratus. Sebelum kedatangan penjajah semua tanah di Mindanao dimiliki oleh orang Islam. Selepas penjajahan dan polisi penempatan semula, lapan puluh peratus masyarakat Moro telah hilang tanah mereka dan menjadi penyewa. Lima belas peratus yang memiliki tanah pula bertumpu di kawasan pergunungan terpencil yang tidak subur.⁶ Selain itu golongan Kristian turut menguasai penternakan, sekolah-sekolah, sistem kehakiman, ketenteraan, jawatan-jawatan profesional serta perusahaan-perusahaan besar.

Tindakan merampas tanah menjadi semakin berleluasa dan menimbulkan suasana tegang. Peneroka baru yang rata-rata beragama Kristian telah mengasaskan pasukan para militari yang disokong oleh pihak berkuasa Filipina. Pada masa yang sama masyarakat Moro juga telah menubuhkan unit-unit pertahanan diri serta kumpulan bersenjata. Bilangan ini semakin meningkat apabila keganasan semakin meningkat. Ketika pemerintahan Marcos, Pulau Mindanao paling dikawal dari segi ketenteraan berbanding wilayah-wilayah lain di seluruh kepulauan Filipina. Lebih enam puluh peratus angkatan tentera Filipina ditempatkan di Mindanao secara tetap untuk melindungi peneroka-peneroka Kristian serta syarikat-syarikat asing yang telah melabur di sana, daripada serangan kumpulan bersenjata Islam.

Kerajaan Filipina menegaskan peperangan agama yang dianjurkan oleh masyarakat Moro menjadi batu menghalang kemajuan di selatan. Bagi masyarakat Moro pula, mereka berperang demi mempertahankan kehidupan dan kebebasan. Masyarakat Kristian yang berpindah ke Mindanao telah membolot kekayaan dan sumber-sumber di Mindanao. Pergolakan ini telah menyebabkan lebih seratus lima puluh ribu nyawa terkorban sejak tahun 1970-an. Malah beratus-ratus ribu telah menjadi pelarian. Lebih suku juta masyarakat Moro masih berada di Sabah.⁷ Kuasa pentadbiran, dibolot sepenuhnya oleh peneroka-peneroka Kristian dari utara. Penghijrahan besar-besaran orang Kristian menyebabkan peralihan kuasa politik dari masyarakat Islam kepada orang Kristian. Perwakilan orang Islam dikurangkan kerana peningkatan bilangan penduduk Kristian.⁸ Selain ketidakadilan dalam bidang politik

⁵Rainer Werning., "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war", hlm. 4.

⁶Ibid., hlm. 7.

⁷Rainer Werning., "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war", hlm. 4.

⁸Alunan C. Glang. *Muslim Secession Or Integration? Quezon City* : R.P. Garcia Publishing Co., 1969, hlm.82

dan ekonomi, budaya dan agama masyarakat Islam dihina. Malah kerajaan pusat Filipina di Manila menggalakkan tindakan menghina masyarakat Islam dalam buku-buku sekolah.⁹

Sejak tahun 1960-an masyarakat Moro telah bangkit secara beras-besaran menentang kerajaan pusat di Manila. Mereka berpendapat, apabila Filipina mendapat kemerdekaan pada tahun 1946, tiada pihak yang bertanya kepada masyarakat Islam sama ada mereka ingin menjadi sebahagian daripada kerajaan Filipina yang baru merdeka. Malah mereka telah membuat resolusi serta menghantar petisyen ke Washington dan Manila, membantah pengambilan selatan kepulauan Filipina ke dalam negara Filipina yang baru merdeka. Namun semua petisyen dan bantahan tidak dilayan oleh Washington dan kerajaan pusat Filipina.¹⁰

Pergerakan Pemisahan pertama yang memperjuangkan pemisahan selatan Filipina telah diasaskan oleh Datu Udtog Matalam. Pada 1 Mei, 1968, telah mengumumkan satu manifesto yang mengisytiharkan pembentukan negara Islam Mindanao dan Sulu. Beliau telah menubuhkan sebuah pertubuhan pemisahan yang digelar *Muslim Independance Movement (MIM)* yang kemudiannya bergelar *Mindanao Independance Movement*. Pertubuhan ini sama-sama diasaskan oleh golongan elit Islam yang tradisional. Penentangan berbentuk keagamaan yang mereka anjurkan adalah bersifat anti-Marcos. Antara lain penubuhan MIM dikatakan disebabkan oleh peristiwa Corregidor (peristiwa ini akan dibincangkan dalam tajuk seterusnya). Pembunuhan pelatih-pelatih Islam menimbulkan kemarahan terhadap kekejaman Presiden Marcos.¹¹ MIM ini telah mendapat sumbangan kewangan yang besar daripada negara-negara Asia Barat.¹²

Namun persoalan sama ada MIM mendapat bantuan serta sebanyak mana bantuan yang diterima daripada Malaysia dan Indonesia sering menjadi tanda tanya kepada ramai pengkaji konflik ini. Lebih lebih lagi selepas penubuhan ASEAN di Bangkok pada tahun 1967 yang turut dianggotai oleh Filipina, Malaysia dan Indonesia. Negara-negara ASEAN menentang apa-apa perubahan dalam sempadan negara-negara anggota serta membantah sebarang cita-cita gerakan pemisahan.¹³ MIM telah dibubarkan oleh kerajaan Filipina pimpinan Marcos.¹⁴

Sebelum membincangkan tentang peristiwa penentangan masyarakat Islam pada tahun 1970-an peristiwa penting yang berlaku pada tahun 1968 yang digelar Operasi Corregidor/ Operasi Jabidah akan dibincangkan. Peristiwa ini telah memberikan pengaruh signifikan kepada hubungan Filipina-Malaysia malah tidak dapat dipisahkan daripada pemberontakan masyarakat Islam Mindanao dalam tahun 1969 dan 1970-an.

Peristiwa Corregidor / Operasi Jabidah

⁹ Ibid.

¹⁰ Rainer Werning, "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war", hlm. 8.

¹¹ Lela Garner Noble, "Ethnicity and Philippine – Malaysian Relations" *Asian Survey*, Vol. 15, No. 5, Mei 1975, hlm. 456.

¹² Ibid.

¹³ Rainer Werning, "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war", hlm. 8.

¹⁴ Lela Garner Noble, "Ethnicity and Philippine – Malaysian Relations", hlm. 456.

Peristiwa ini telah mula dilaporkan oleh Senator Benigno Aquino seorang pemimpin parti pembangkang di Filipina. Malah ramai penganalisis politik mengatakan bahawa peristiwa ini telah menghebatkan lagi penentangan masyarakat Islam Mindanao terhadap kerajaan Filipina dan pemerintahan Marcos. Peristiwa Corregidor/ Operasi Jabidah telah berlaku pada tahun 1968. Operasi ini disifatkan sebagai operasi sulit *top secret*. Plot ini digelar sebagai “Operasi Jabidah” atau lebih dikenali sebagai Peristiwa Corregidor.¹⁵ Operasi ini bermula di Simunul di Pulau Sulu untuk merekrut pemuda-pemuda Muslim sebagai tentera untuk satu operasi sulit. Terdapat empat versi peristiwa ini, yang akan dibincangkan.

a. Versi Senator Benigno Aquino Jr.

Menurut Aquino, “Jabidah” adalah kod yang diberikan bagi satu operasi sulit Presiden Marcos untuk menghancurkan sebarang penentangan terhadap pemerintahannya dan operasi ke atas sebuah negara asing.¹⁶ Menurutny sebuah kem telah diwujudkan di Kepulauan Sulu sejak beberapa tahun yang lepas di Corregidor untuk melatih tentera rahsia bagi menawan Sabah.

Pada bulan Disember 1967, rekrut-rekrut Muslim tersebut telah dikumpulkan dan dihantar ke Corregidor yang terletak di Teluk Manila. Mereka terpisah dari dunia luar dan diberikan latihan dalam mencero boh, sabotaj serta meningkatkan daya tahan di hutan sebagai persediaan untuk menghadapi ancaman musuh.¹⁷ Menurutny kem ini kemudiannya dicerobohi kumpulan lain. Akibatnya kem Corregidor telah berpecah kepada dua kumpulan yang bermusuhan. Menurut laporan akhbar harian di Filipina, tentera Jabidah telah memberontak apabila mereka tidak menerima gaji. Mereka yang masih setia telah dipindahkan ke kem yang lain. Manakala mereka yang kekal di kem Corregidor berasa bimbang akan dibunuh lalu cuba melarikan. Ini menyebabkan pengawal keselamatan di kem mula menembak¹⁸ Beberapa anggota Pasukan Jabidah telah dibunuh oleh pegawai-pegawai atasan tentera Filipina.¹⁹ Benigno Aquino menegaskan bahawa dia mempunyai bukti untuk menyokong tuduhannya.

Berita tersebut disifatkan oleh akhbar-akhbar pro Marcos sebagai tuduhan yang tidak berasas dan tidak bertanggungjawab. Malah pihak Istana Malacanang mengugut Aquino agar tidak melaporkan lagi tentang peristiwa tersebut. Ugutan ini tidak diendahkan oleh Benigno Aquino, sebaliknya beliau tetap dengan keputusannya dan telah menyerahkan maklumat serta bukti kepada media. Selain itu Senator Aquino turut membidas bahawa Marcos sedang

¹⁵ Conrado de Quiros, *Dead Aim – How Marcos Ambushed Philippine Democracy*, Pasig City: Foundation for Worldwide People Power Foundation Inc, 1997, hlm. 46.

¹⁶ *Manila Times*, 29 Mac 1968.

¹⁷ T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 123.

¹⁸ Quijana de Manila, “Operation Might? Jabidah? Merdeka?” *Philippine Free Press*, 6 April 1968, hal 66-68.

¹⁹ *Manila Times*, 27 Mac 1968.

berusaha untuk mempengaruhi rakyat Filipina untuk membenci negara jiran dan bertujuan untuk melancarkan peperangan ke atas Sabah. Benigno menegaskan bahawa langkah Marcos adalah tindakan bodoh kerana Filipina tidak perlukan Sabah serta mengkritik bahawa Marcos mahu bertindak di luar prinsip-prinsip asas perundangan Filipina serta prinsip asas kemanusiaan antara bangsa yang diguna pakai oleh kerajaan Filipina selama ini.²⁰

b. Versi Jibin Arula

Satu-satunya rekrut yang terselamat dalam pembunuhan di kem Corregidor adalah seorang anggota komando khas beragama Islam bernama Jibin Arula.²¹ Ketika memberikan kenyataan terhadap peristiwa tersebut kepada Kongres Filipina, Arula menyatakan bahawa pegawai-pegawai atasan tentera telah memberitahu rekrut-rekrut sepertinya bahawa tujuan latihan serta misi mereka adalah untuk menceroboh ke Sabah setelah tamat latihan. Antara lain Arula menyebut bahawa antara misi mereka adalah untuk meletupkan depot minyak dengan dinamit dan menghancurkan sistem telekomunikasi.

Selain itu, menurutnya apabila mereka tidak dibayar gaji, sekumpulan tentera Jabidah telah memberontak. Majer Abdul Latip Martelino, pegawai perhubungan Awam Tentera Filipina yang bertanggungjawab terhadap kem ini telah membenarkan mereka yang memberontak untuk meletak jawatan. Rekrut-rekrut ini di bawa keluar daripada kem Corregidor. Menurut Jibin Arula pada 17 Mac 1968, apabila tiba masa untuknya dan sebelas lagi rekrut untuk pulang, mereka telah ditembak oleh tentera Filipina. Menurut, dia ditembak di kaki tetapi berjaya melarikan diri dengan melompat ke dalam laut dari tebing.²² Kenyataan Arula dipercayai oleh ramai orang termasuk di Malaysia.

c. Versi Pihak tentera Filipina

Menurut, Majer Eduardo Abdul Latif salah seorang pegawai atasan di Kem Corregidor yang mengaku bahawa operasi ini digelar sebagai Operasi Merdeka dan ada kaitan dengan Sabah. Rekrut-rekrut Islam yang terlibat diberitahu bahawa operasi ini bertujuan untuk menyeludup masuk ke Sabah sebagai dalih untuk menyembunyikan tujuan sebenar operasi tersebut.²³ Majer Eduardo Abdul Latif mengaku telah menerima komisen dalam sebuah pasukan tentera persendirian bertujuan untuk menawan Sabah.²⁴ Majer Eduardo Martelino daripada Tentera Udara Filipina pula memberikan keterangan bahawa pihaknya telah mendapat maklumat bahawa terdapat tentera persendirian berbentuk gerila telah diwujudkan untuk menawan semula Sabah.

²⁰ Jabatan Penerangan Malaysia, *Sabah Claim Through*, hlm. 1-2. Lihat juga *Manila Times*, 9-10 Okt. 1968.

²¹ *Philippines Herald*, 21 Mac 1968.

²² *Manila Times*, 17 Mac 1968.

²³ *Ibid.*, 4 Apr. 1968.

²⁴ *Philippines Herald*, 21 Mac 1968.

Menurutnya, Eduardo Martelino kumpulan ini adalah penyokong Sultan Sulu dan mereka ingin merampas semula Sabah bagi pihak Sultan Sulu dan kaum kerabatnya. Beliau menegaskan, apabila pihak tentera Filipina mendapat maklumat tersebut, kem di Corregidor telah diwujudkan sebagai langkah untuk menghalang kumpulan itu daripada merampas Sabah. Eduardo menyatakan tentera Filipina terpaksa mewujudkan kem rahsia di Corregidor kerana bimbang-sekiranya Sabah diserang oleh mana-mana kumpulan tersebut, pastinya akan mencetuskan krisis antara bangsa dan kecaman hebat seluruh dunia terhadap kerajaan Filipina.²⁵ Ketika memberikan penerangan beliau mengakui bahawa versi Jibin Arula bercakap benar tentang rasa tidak puas hati rekrut disebabkan oleh kegagalan pihak tentera membayar gaji. Malah Martelino menegaskan bahawa "Operasi Merdeka / Jabidah mendapat pengiktirafan rasmi dari Angkatan Tentera Filipina dan dia yakin dari Presiden Marcos sendiri."²⁶

d. Versi bekas Presiden Diosdado Macapagal

Macapagal bekas Presiden telah mengecam Marcos bahawa tindakannya di Corregidor bercanggah dengan Perlembagaan Filipina yang sama sekali melarang peperangan sebagai media untuk mencapai polisi negara serta menegaskan bahawa peristiwa ini jelas membuktikan bahawa Marcos telah melanggar Piagam Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu.²⁷ Menurut lagi misi rahsia ini adalah usaha Marcos untuk menceroob Sabah dengan harapan dapat mengugut kerajaan Malaysia untuk bersetuju dengan penyelesaian terhadap tuntutan ke atas Sabah dari segi kewangan. Katanya kerajaan Marcos ingin mendapat keuntungan dari segi kewangan dengan menggugurkan tuntutan Filipina ke atas Sabah.²⁸ Macapagal menegaskan sekiranya rahsia kem Corregidor diketahui lebih lewat mungkin peperangan telah meletus di antara kedua-dua negara.²⁹

Kerajaan Filipina menafikan sebarang penglibatan dalam peristiwa tersebut mahupun tentang tujuan operasi itu. Marcos menjelaskan bahawa operasi itu semata-mata bertujuan untuk menghadapi pemberontakan dan menghalang kemasukan tentera gerila Indonesia berfahaman komunis ke Filipina selepas kejatuhan Presiden Sukarno.³⁰

Peristiwa Corregidor telah memberikan kesan mendalam terhadap hubungan dua hala malah telah memeranjatkan kerajaan dan rakyat Malaysia serta rakyat Filipina. Ramai ahli politik Filipina mempercayai kenyataan dan testimoni Jibin Arula rekrut yang terselamat dalam pembunuhan di Corregidor bahawa rakan-rakannya enggan meneruskan operasi sulit apabila mengetahui tujuannya sebenar operasi tersebut adalah untuk menceroob dan menyerang Sabah yang merupakan saudara Islam. Apabila mereka memberontak pegawai-pegawai atasan telah mengambil tindakan membunuh anggota yang mengingkari arahan tersebut.

²⁵ *Manila Times*, 27 Mac 1968.

²⁶ *Ibid.*, 22 Mac 1968

²⁷ *Ibid.*, 16 Apr. 1968.

²⁸ *Ibid.*, 22 Mac 1968

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Lela Garner Noble, *Philippines Policy Toward Sabah*, hlm. 165.

Pada 21 Mac 1968, akhbar-akhbar di Malaysia telah memaparkan berita tentang "Operasi Jabidah". Kerajaan Malaysia telah menghantar surat bantahan rasmi pada 23 Mac 1968 setelah mendapat berita tentang peristiwa ini. Filipina pula telah mengambil remeh peristiwa itu dan menegaskan bahawa hal tersebut adalah masalah domestik dan tiada sebarang kaitan dengan Malaysia.³¹ Kerajaan Malaysia pula menyatakan bahawa terdapat kaitan antara peristiwa Corregidor dengan penahanan dua puluh warganegara Filipina lengkap dengan senjata serta pakaian yang mirip dengan yang digunakan di kem tentera di Corregidor.³² Insiden ini telah menjadikan keadaan semakin keruh. Timbalan Perdana Menteri, Tun Abdul Razak telah menuntut penjelasan daripada kerajaan Filipina, lebih-lebih lagi apabila tersebar berita bahawa tujuh belas daripada tahanan itu dikatakan telah dilatih di Filipina.³³

Sungguhpun usaha-usaha telah diambil menangani konflik serta mencari penyelesaian secara damai akan tetapi tidak membuahkan sebarang hasil. Insiden-insiden lain turut dilaporkan antaranya apabila Malaysia telah menahan sebuah bot yang didaftarkan di Filipina untuk pemeriksaan.³⁴ Berita dua buah kapal tentera dan sebuah kapal terbang Malaysia telah menceroboh ke wilayah Filipina turut tersebar. Keadaan ini telah merumitkan lagi suasana dan mengeruhkan lagi hubungan. Seluruh angkatan bersenjata Filipina telah diarahkan untuk berada dalam keadaan berjaga-jaga untuk menjaga keselamatan negara dan Angkatan Tentera Laut Filipina diberikan arahan pada 1 Julai 1968 untuk berada dalam keadaan bersiap sedia di perairan Sulu untuk menghadapi sebarang ancaman daripada Malaysia.³⁵

Dalam pada itu, Macapagal bekas Presiden Filipina membuat ucapan bahawa kegagalan tuntutan Filipina ke atas Sabah berpunca daripada sikap tidak jujur Marcos. Menurut tindakan kerajaan Marcos melatih pasukan khas di Simunul dan Corregidor untuk menceroboh dan menawan wilayah di negara jiran adalah tindakan yang bodoh dan tidak bertanggungjawab. Macapagal menegaskan kerajaan Malaysia enggan berunding tentang isu Sabah mahupun mencari penyelesaian secara perundangan kerana kecewa dengan peristiwa Jabidah. Beliau mengkritik bahawa semasa Marcos dan isterinya membuat lawatan rasmi ke Malaysia mereka diberikan penghormatan tinggi oleh kerajaan Malaysia tetapi di belakang tabir Marcos telah mengkhianati Malaysia dan merancang untuk melatih tentera di Corregidor untuk menceroboh serta menawan Sabah.³⁶

Wisma Putera telah membuat kenyataan rasmi bahawa ucapan Macapagal jelas membuktikan sifat Marcos sebagai pemimpin yang tidak jujur. Akhbar-akhbar di Malaysia bersetuju dengan pandangan Macapagal bahawa tindakan Marcos yang mengkhianati kepercayaan kerajaan Malaysia sebagai punca utama keengganan pihak Malaysia untuk mempertimbangkan mahupun berunding tentang isu Sabah. Wisma Putra menegaskan bahawa kata-kata Macapagal ini membuktikan penglibatan kerajaan Marcos dalam Operasi Jabidah atau Peristiwa Corregidor. Insiden ini turut membuktikan kepada dunia bahawa pentadbiran Marcos enggan mencari penyelesaian damai kepada isu Sabah.³⁷ Peristiwa

³¹ Man Mohini Kaul, *The Philippines and Southeast Asia*, hlm. 95.

³² *Straits Budget*, 3 Apr. 1968.

³³ *Straits Times*, 4 Apr. 1968.

³⁴ *Manila Times*, 4 Apr. 1968.

³⁵ *Far Eastern Economic Review*, Vol. 60, No. 24, 13 Jun 1968, hlm. 544.

³⁶ *The Manila Chronicle*, 12 Dis. 1968.

³⁷ *Straits Times*, 12 Nov. 1968.

Corregidor telah memberikan kesan kepada kedua-dua negara antaranya berlaku demonstrasi anti Filipina di Malaysia dan anti Malaysia di Filipina.

Situasi bertambah teruk apabila Dewan Senat Filipina telah meluluskan *Senate Bill No. 954 (Republic Act 5546)* pada 26 Ogos 1968 yang membincangkan tentang sempadan wilayah Filipina. Antara kandungan rang undang-undang ini adalah berkaitan dengan Sabah dan kedudukannya dalam Kepulauan Filipina serta penentuan semula sempadan perairan Filipina. Dalam rang undang-undang ini Sabah dan perairan sekelilingnya dianggap sebagai wilayah Filipina. Kerajaan Malaysia telah menasihatkan Marcos supaya tidak menerima dan meluluskan rang undang-undang tersebut. Tun Abdul Razak telah memberi amaran sekiranya Marcos menerima undang-undang tersebut pastinya akan menjejaskan hubungan antara kedua-dua negara. Namun demikian semua bantahan dan nasihat mahupun amaran ini tidak dapat menghalang Marcos untuk mengiktiraf Undang-undang itu pada 18 September 1968.³⁸ Tunku Abdul Rahman telah membuat pengumuman mengantung hubungan diplomatik dengan Filipina pada 19 September 1968. Kedutaan Filipina di Kuala Lumpur telah ditutup pada 29 November 1968. Penghujung tahun 1968, ketika Persidangan Menteri-menteri Luar ASEAN di Bangkok, Menteri Luar Thailand Thanat Khoman telah bertindak sebagai perantaraan kedua-dua negara. Akhirnya kedua-dua negara bersetuju untuk memulihkan semula hubungan diplomatik yang telah tergantung sejak bulan Oktober 1968.³⁹

Penentangan masyarakat Moro menjelang tahun 1970-an dan reaksi Malaysia

Ramai pakar yang mengkaji gerakan pemisahan di selatan Filipina menegaskan bahawa Peristiwa Corregidor telah menjadi titik tolak penting bagi perjuangan masyarakat Islam di selatan serta pendorong kepada Malaysia untuk menyokong perjuangan pemisah-pemisah Islam. Konflik yang melanda masyarakat Islam di Mindanao sering mendapat perhatian pemimpin dan rakyat Malaysia. Tunku Abdul Rahman apabila membicarakan isu Sabah sering berkata, sedangkan wilayah Islam yang berada dalam kuasanya pun kerajaan Filipina tidak dapat memerintah dengan baik mana mungkin dapat memerintah Sabah. Beliau berpendapat bahawa Marcos tidak mampu melindungi serta mempertahankan kebebasan beragama seramai 3.5 juta rakyat Filipina yang beragama Islam, tidak mungkin Marcos dapat memerintah Sabah kerana majoriti penduduknya adalah orang Islam.

Tunku pernah membuat kenyataan bahawa di Manila tidak terdapat masjid mahupun tanah perkuburan untuk orang Islam ketika berbicara dengan Han Browne wakil Stesen Penyiaran Far East, Tunku menegaskan beliau agak terkejut dengan kekurangan toleransi agama di negara Filipina.⁴⁰ Memandangkan tiada masjid di Manila maka Tunku menceritakan bahawa beliau bersama-sama beberapa rakan dari Indonesia telah membuat keputusan untuk membeli sebidang tanah untuk membina masjid. Mereka telah mencari tanah yang sesuai dan penjual

³⁸ *Straits Times*, 7 Sep. 1968.

³⁹ *The Manila Chronicle*, 4 Dis. 1968.

⁴⁰ *New Straits Times*, 28 Sep. 1968.

telah bersetuju untuk menjualkan tanah itu tetapi selepas beberapa hari penjual itu kembali dan memberitahu bahawa tidak dapat menjual tanah itu untuk membina masjid kerana beliau akan disisihkan daripada gereja. Penjual kedua pula telah menaikkan harga sebaik sahaja mengetahui pembeli adalah orang Islam. Sungguhpun harganya tinggi Tunku dan rakan-rakannya bersetuju membeli tanah tersebut. Penjual itu berjanji untuk menemui mereka dalam beberapa hari untuk membereskan jualan tetapi tidak kembali selepas itu. Tunku menegaskan bahawa di Malaysia wujud toleransi agama yang tinggi malah kerajaan telah memberikan subsidi kepada gereja kerana agama merupakan antara tonggak kerajaan Malaysia membanteras anasir komunis.⁴¹

Menjelang tahun 1970-an penentangan masyarakat Islam semakin kuat. Antara lain pembunuhan tujuh puluh penduduk Islam di masjid serta pembunuhan kanak-kanak Islam di sekolah pada bulan Jun 1971 oleh militia berpakaian seperti tentera Filipina turut merumitkan suasana.⁴² Pada bulan November pula seramai dua ratus pengundi Islam telah ditembak ketika kembali selepas mengundi.⁴³ Peristiwa ini telah mendapat kecaman yang hebat daripada pemimpin negara-negara Islam termasuk Malaysia. Tunku Abdul Rahman selaku Setiausaha Agung Pertubuhan Islam Sedunia (OIC) mengumumkan bahawa negara-negara Islam ingin penyiasatan tentang tragedi pembunuhan di masjid dijalankan dengan segera.⁴⁴ Berita tentang insiden ini turut dibangkitkan di Persidangan Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu (PBB) yang antara lain menyebut bahawa kerajaan Filipina sedang menjalankan pembunuhan beramai-ramai ke atas penduduk Islam. Semasa, Persidangan Menteri-menteri Luar ASEAN di Kuala Lumpur pada bulan Disember 1971, Tun Abdul Razak secara terbuka telah mengutuk pembunuhan beramai-ramai penduduk Islam di Filipina.⁴⁵

Menjelang Mac 1972, penduduk Islam telah melancarkan serangan besar-besaran ke atas tentera dan pasukan keselamatan Filipina. Masalah di Mindanao merupakan cabaran yang paling besar yang terpaksa dihadapi oleh pentadbiran Marcos. Pengisytiharan Undang-undang Tentera oleh Presiden Marcos pada bulan September 1972 telah menyemarakkan lagi penentangan masyarakat Islam di selatan. Mereka berjaya menguasai hampir keseluruhan Sulu dan Basilan.⁴⁶ Bilangan pejuang Islam juga telah bertambah dan dipercayai telah mencapai lima belas ribu. Serangan dan penentangan mereka semakin teratur dari segi kepimpinan serta kelengkapan senjata.

Penentangan penduduk Islam yang sebelum ini yang tidak berorganisasi telah berubah dengan kemunculan sebuah kumpulan baru bergelar sebagai *Moro National Liberation Front* (MNLF). yang terdiri daripada golongan muda serta pemimpin yang telah mendapat pendidikan di universiti, malah ada yang dipercayai telah mempunyai Ijazah Kedoktoran dari Universiti Kaherah. MNLF telah dipimpin oleh Nur Haji Misuari yang berasal daripada Pulau Kabingan dari wilayah Tapul di laut Sulu.⁴⁷ MNLF dipercayai ditubuhkan antara tahun

⁴¹ *The Manila Chronicle*, 11 Jan. 1968.

⁴² T. J. S. George, *Revolt In Mindanao The Rise of Islam in Philippine Politics*, Selangor: Oxford University Press, 1980, hlm. 163.

⁴³ *The Manila Chronicle*, 18 Dis. 1971.

⁴⁴ *Asia Research Bulletin*, Vol. I, 1-31 Ogos 1971. hlm. 270.

⁴⁵ *Far Eastern Economic Review*, 11 Dis. 1971. hlm. 20.

⁴⁶ Lela Garner Noble, "Ethnicity and Philippine - Malaysian Relations" *Asian Survey*, Vol. 15, No. 5, Mei 1975, hlm. 453-72.

⁴⁷ T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 235.

1968-1969.⁴⁸ Misuari mendapat pendedahan politik bersayap kiri apabila menyertai pertubuhan pelajar serta belia yang dikenali sebagai Kabatang Makabayan. Pertubuhan ini telah diasaskan oleh Jose Maria Sison yang kemudiannya telah mengasaskan Parti Komunis Filipina.⁴⁹ Menjelang tahun 1970an Misuari telah pergi ke luar negara dan dipercayai berada di Libya serta negara-negara Asia Barat yang lain sehingga tahun 1986-1989.⁵⁰ MNLF telah mendapat bantuan politik serta diplomatik daripada OIC yang berpusat di Jeddah, Sehingga tahun 1974, MNLF telah meneruskan tuntutan pemisahan Pulau Mindanao, Pulau Palawan dan Kepulauan Sulu daripada kerajaan Filipina dan ingin membentuk Republik Merdeka Bangsa Moro.⁵¹

Pada bulan Mac tahun 1970 media cetak di Filipina telah membuat laporan bahawa sekumpulan orang Islam telah kembali ke Filipina setelah menerima latihan ketenteraan di luar negara. Antara lain laporan tersebut menyebut seramai seratus dua puluh orang Islam itu telah mendapat latihan ketenteraan.⁵² Laporan itu menyebut bahawa Nur Misuari pernah pergi ke Libya pada tahun 1972. Beliau dikatakan telah mendapat bantuan daripada Libya serta Tun Mustapha, Ketua Menteri Sabah.⁵³

Kerajaan Filipina menuduh bahawa ramai tentera MNLF yang ditangkap mengakui bahawa mereka telah mendapat latihan di Sabah.⁵⁴ Muammar Ghaddafi pemimpin Libya telah mengakui bahawa beliau turut memberikan bantuan. Kerajaan Malaysia pula telah menyifatkan tuduhan itu sebagai tidak berasas. Kerajaan Filipina pula menegaskan bahawa mempunyai bukti-bukti yang kukuh bahawa Malaysia telah memberikan latihan ketenteraan dan bantuan kepada pejuang Islam antara tahun 1968 dan 1969. Tun Mustapha, dituduh telah menyediakan tempat latihan, tempat persembunyian dan merupakan saluran utama bantuan kewangan kepada MLNF.⁵⁵

Tidak dapat dinafikan selepas peristiwa Corregidor, Tun Mustapha semakin vokal dalam penentangannya ke atas kerajaan Marcos. Lebih-lebih lagi kerana beliau sendiri berasal daripada suku Tausug yang berasal daripada Sulu. Dikatakan ramai anggota keluarganya pernah terlibat dalam pemberontakan di Filipina. Semasa Perang Dunia Kedua beliau sendiri dikatakan pernah menjadi pejuang gerila di Mindanao. Justeru beliau mempunyai hubungan dengan pemimpin-pemimpin atau Datu di Mindanao serta Sulu. Hubungan ini yang akhirnya telah membolehkan Nur Haji Misuari turut menjalin hubungan dengan Tun Mustapha.⁵⁶

Hubungan ini telah membolehkan MNLF mendapat pelbagai bantuan daripada Sabah.⁵⁷ Latar belakang keluarga Tun Mustapha serta kedudukan Sabah yang cukup hampir dengan selatan Filipina tidak dapat dinafikan menjadi pendorong untuknya membantu perjuangan orang

⁴⁸ Rainer Werning., "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war", hlm. 4.

⁴⁹ Ibid., hlm. 4.

⁵⁰ T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 235.

⁵¹ Rainer Werning., "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war", hlm. 4.

⁵² T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 235.

⁵³ Ibid., hlm. 234.

⁵⁴ T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 233.

⁵⁵ *Foreign Affairs Malaysia*, Vol. 6, No.7 Sep. 1973, hlm. 41.

⁵⁶ T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 235.

⁵⁷ Lela Garner Noble, *Philippines Policy Toward Sabah A Claim to Independence*, Arizona: University of Arizona Press, 1977, hlm. 224.

Islam tersebut.⁵⁸ Antara bukti yang dikemukakan oleh kerajaan Filipina untuk menyokong tuduhan ke atas Tun Mustapha adalah kenyataan yang diberikan anggota MNLF bahawa sejak tahun 1969, Malaysia memberikan latihan kepada anggota MNLF.⁵⁹ Menurut laporan kerajaan Filipina, sebanyak lima kumpulan MNLF berjumlah sembilan puluh orang termasuk Nur Misuari telah dibawa ke tiga pusat latihan di Malaysia iaitu Pulau Pangkor di Perak dan Lahad Datu serta Pulau Banguay di Sabah untuk mendapat latihan.⁶⁰

Sejak tahun 1972 dikatakan bahawa Sabah telah membantu MNLF mendapat bekalan peluru sebanyak dua ratus ribu das serta lima ribu empat ratus tujuh senjata lain. Malah kerajaan Filipina telah mendapat surat bertarikh 3 Jun 1973 yang ditulis oleh Rashid Lukman salah seorang pemimpin MNLF yang menyebut bahawa Tun Mustapha telah memberikan tujuh ratus ribu Pesos kepada Nur Misuari untuk merekrut anggota baru.⁶¹ Ramai penganalisis politik berpendapat, kerajaan Malaysia sedar terdapat kebenaran dalam tuduhan tentang bantuan Tun Mustapha tetapi tidak dapat memaksa atau menghalangnya daripada membantu MNLF. Parti Perikatan amat mengharapkan Parti United Sabah National Organization (USNO) bagi menjamin sokongan dan kemenangannya di Sabah dalam pilihan raya. Selain itu kerajaan Persekutuan juga bimbang Tun Mustapha mungkin akan menuntut pemisahan daripada Persekutuan Malaysia jika kerajaan Persekutuan mendesak dan memaksa beliau menamatkan bantuan kepada pejuang Islam.⁶²

Keadaan ini amat membimbangkan kerajaan Malaysia yang akhirnya mengambil langkah lain untuk melemahkan kedudukan Tun Mustapha. Tun Razak sedar akan pengaruh kuat Tun Mustapha di Sabah telah merancang untuk melemahkan kedudukannya dan untuk akhirnya menamatkan pengaruhnya dengan merampas kedudukannya sebagai Ketua Menteri Sabah. Sebagai usaha ke arah itu, sokongan terhadap Tun Mustapha dalam United Sabah National Organization (USNO) telah berpecah-belah.⁶³ Apabila Parti USNO berpecah ramai pemimpin parti tersebut telah meninggalkan parti itu. Antara pemimpin yang keluar daripada parti USNO adalah Donald Stephens yang telah membentuk Parti Berjaya.

Beliau merupakan Gabenor Sabah serta merupakan sahabat baik Tun Mustapha, malah telah memeluk Islam atas nasihatnya dan menukar namanya kepada Tun Muhammad Fuad. Perpecahan dalam USNO telah melemahkan kedudukan Datu Mustapha. Menjelang pilihan raya di Sabah pada tahun 1976, kedudukan Tun Mustapha serta Parti USNO menjadi lemah dan beliau telah kalah dalam pilihan raya tersebut. Donald Stephens telah menang dan dilantik sebagai Ketua Menteri Sabah yang baru. Beliau telah memberikan jaminan bahawa tidak akan membenarkan pejuang Islam untuk menggunakan negeri Sabah sebagai tempat perlindungan mahupun sebagai pusat operasi mereka menentang kerajaan Filipina.⁶⁴

⁵⁸ T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 235.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ *New Straits Times*, 11 Mac 1974. Lihat juga *Asia Research Bulletin*, Vol. III, Mac 1974, hlm. 2535-2536.

⁶² T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 236.

⁶³ Ibid., hlm. 264.

⁶⁴ T. J. S. George, *Revolt In Mindanao*, hlm. 264

Dalam era ini juga perkembangan penting yang telah mempengaruhi hubungan Filipina dengan Malaysia adalah krisis kekurangan bekalan minyak yang melanda seluruh dunia.⁶⁵ Marcos telah mengambil langkah baru dengan berganjak daripada amalan lama dengan mengambil usaha gigih untuk menjalin hubungan baik dengan negara-negara Islam dan Arab. Tidak dapat dinafikan krisis minyak yang berlaku dalam tahun 1973 telah mengubah persepsi dan pendirian Marcos terhadap masalah pemisah Islam di selatan Filipina. Marcos sedar hubungan baik dengan Malaysia penting untuk membantunya menjalin hubungan dengan negara-negara pengeluar minyak di Asia Barat yang rata-rata merupakan negara Islam. Justeru Presiden Marcos telah mengumumkan polisi baru berkenaan hubungan Filipina dengan negara-negara Asia Barat.⁶⁶ Namun konflik orang Islam di selatan Filipina tetap menjadi penghalang kepada hasrat Marcos untuk menjalin hubungan erat dengan negara-negara Islam di Asia Barat.

Semasa Persidangan Menteri-menteri Luar Negara-negara Islam Antarabangsa (OIC) di Benghazi, Libya pada 24 -26 Mac 1973, negara-negara anggota telah membangkitkan isu pemberontakan masyarakat Islam di selatan Filipina.⁶⁷ Kerajaan Libya telah menyeru semua anggota OIC untuk memutuskan hubungan diplomatik dengan Filipina serta mengenakan sekatan ekonomi. Namun begitu, Dato Abdul Kadir, wakil Malaysia telah menyatakan dasar tidak campur tangan kerana ini adalah masalah domestik. Beliau telah menyeru negara-negara OIC supaya meneliti masalah di selatan Filipina dengan sabar serta berhati-hati dan mencari penyelesaian yang membina.⁶⁸ OIC telah mengambil keputusan untuk menghantar delegasi bertemu dengan Marcos.

Kerajaan Filipina telah mengambil langkah menjemput delegasi Pertubuhan Islam Antarabangsa untuk mengadakan lawatan ke selatan Filipina agar dapat membuat penilaian dan pemerhatian secara terus terhadap masalah tersebut.⁶⁹ Kerajaan Filipina menegaskan bahawa sungguhpun isu masyarakat Islam di selatan merupakan masalah dalaman namun atas dasar setia kawan dan persahabatan Marcos telah membenarkan delegasi OIC untuk melawat selatan Filipina dan meninjau sendiri keadaan di situ.⁷⁰

Misi OIC telah membuat keputusan bahawa masalah di selatan bukan merupakan pembunuhan beramai-ramai terhadap orang Islam sebaliknya merupakan masalah tidak puas terhadap keadaan sosio ekonomi. Sungguhpun, Malaysia merupakan anggota penting OIC tetapi tidak terlibat dalam misi tersebut. Malaysia mengambil keputusan untuk tidak masuk campur dan menolak permintaan OIC untuk menjadi anggota dalam delegasi ke Manila itu. Kerajaan Malaysia di bawah pimpinan Perdana Menteri Tun Razak mengumumkan bahawa tindakan ini diambil atas dasar setia kawan kalangan anggota ASEAN serta pendirian bahawa, isu pemberontakan penduduk Islam di Filipina adalah masalah domestik kerajaan

⁶⁵ Benjamin B. Domingo, *Marcos Foreign Policy*, Illocos Norte : Marcos Presidential Center, 2007, hlm. 93.

⁶⁶ Ibid., hlm. 11.

⁶⁷ Chandran Jeshurun, *Malaysia: Fifty Years of Diplomacy*, hlm. 129.

⁶⁸ T. J. S. George, *Revolt in Mindanao*, hlm.219.

⁶⁹ Jose D. Ingles, *Philippine Foreign Policy*, hlm. 13.

⁷⁰ Chandran Jeshurun, *Malaysia: Fifty Years of Diplomacy*, hlm. 129.

Filipina. Tindakan kerajaan Malaysia melindungi rakan negara ASEAN telah mendapat pujian daripada kerajaan Filipina.⁷¹ Peristiwa ini membuktikan bahawa komitmen Malaysia terhadap ASEAN semakin diutamakan. Ketika ini hubungan Filipina-Malaysia menjadi sangat penting bagi Marcos lebih-lebih lagi kerana kedua-dua pihak amat komited terhadap ASEAN.

Pada 23 Disember, 1976, Perjanjian Perdamaian Tripoli antara Marcos dan MNLF ditandatangani. Marcos telah bersetuju bahawa kuasa autonomi akan diberikan kepada 13 buah wilayah di Mindanao, Sulu dan Pahlawan. Dua perkara penting dipersetujui dalam perjanjian ini. Pertama, dari segi politik, konflik ini akan diselesaikan secara aman. Kedua, Autonomi masyarakat Moro yang disetujui dalam perjanjian ini adalah berlandaskan prinsip kedaulatan negara dan integriti wilayah-wilayah negara Filipina sentiasa terpelihara.⁷² Tindakan Misuari menandatangani perjanjian bermaksud MNLF telah meninggalkan hasrat kemerdekaan bagi selatan Filipina sebaliknya sanggup bekerja sama dengan kerajaan Filipina.

Perjanjian ini merupakan titik perubahan penting dalam sejarah MNLF dan penentangan masyarakat Moro. Selepas perjanjian damai ini, Misuari dikritik hebat kerana telah mengalah kepada Marcos. Beliau dituduh telah tertipu kerana Marcos tidak ikhlas dalam membuat langkah-langkah konkrit ke arah pembentukan Wilayah Autonomi masyarakat Moro. Ramai anggota MNLF yang meninggalkan perjuangan telah diberikan sumber kewangan kerajaan serta jawatan oleh kerajaan Marcos. Ramai pemimpin utama MNLF termasuk Misuari telah terus tinggal di Libya dan negara-negara Asia Barat yang lain. Komunikasi hanya dilakukan melalui utusan. Justeru ini telah mencetuskan pelbagai masalah dan permusuhan suku kaum contohnya antara suku Tausug dan Maguindanao serta Maguindanao dan Maranaw. Permusuhan juga berlaku antara pemimpin-pemimpin pusat yang berada di luar negara. Keadaan ini telah membawa kepada kemunculan pertubuhan pemisahan yang lain.⁷³

Antaranya pertubuhan penentangan baru seperti *Moro Islamic Liberation Organization* (MILF) yang diasaskan oleh Hashim Salamat pada tahun 1977. Beliau berpendidikan Universiti Al-Azhar dan menubuhkan MILF sebagai bantahan terhadap cara Misuari telah merundingkan Perjanjian Tripoli yang dianggap merugikan orang Islam di selatan. Kumpulan ini berjuang untuk mendapatkan autonomi penuh untuk selatan Filipina serta kemerdekaan penuh untuk Mindanao. MILF telah mengisytiharkan jihad atau *holy war* demi mencapai cita-cita memperoleh autonomi bagi wilayah Mindanao.⁷⁴ Jurucakap MILF menegaskan bahawa, mereka bukan menentang masyarakat atau agama Kristian tetapi menentang kerajaan yang menindas serta mengabaikan kebajikan rakyat.⁷⁵ Sungguhpun Marcos menandatangani Perjanjian Perdamaian Tripoli pada tahun 1976 dan berjanji bahawa kuasa autonomi akan diberikan kepada 13 buah wilayah di Mindanao, Sulu dan Pahlawan. Namun autonomi hanya diberikan untuk dua wilayah sahaja. Sejak tahun 1970an seramai enam puluh ribu orang terkorban termasuk orang awam, tentera serta gerila Islam. Abdul Aziz Mimbantas, naib

⁷¹ Ibid.

⁷² Rainer Werning, "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war", hlm.12.

⁷³ Rainer Werning, "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war", hlm.12.

⁷⁴ *New Straits Times*, 3 Jun 1985

⁷⁵ Ibid., 25 Jun 1985.

Pengerusi MILF menegaskan bahawa mereka akan menyatukan semua unit bersenjata yang sedang berperang di Mindanao khususnya *Bangsa Moro Army* (BMA) dan MNLF.⁷⁶

Masalah Pelarian Islam Filipina di Sabah

Sejak tahun 1960-an lagi pemberontakan masyarakat Islam di selatan ke atas kerajaan Marcos telah menyebabkan beribu-ribu orang Islam telah mendapatkan perlindungan di pantai timur Sabah.⁷⁷ Apabila Marcos mengisytiharkan Undang-undang Tentera keadaan di selatan Filipina semakin tegang. Lebih-lebih lagi apabila MNLF menjalankan operasi serangan besar-besaran di Mindanao, ramai penduduk Islam dari Mindanao telah lari ke Sabah untuk mengelakkan diri daripada peperangan dan konflik yang sedang berlaku di kampung halaman mereka. Rakyat biasa tersepit di tengah-tengah pertempuran antara MNLF dan tentera Filipina. Kegiatan ekonomi terjejas sama sekali. Sejak tahun 1972 sehingga 1973 lebih daripada empat puluh ribu orang Islam dari Mindanao telah menjadi pelarian di Sabah.⁷⁸ Bilangan pelarian telah meningkat saban hari. Sungguhpun Perjanjian Damai ditandatangani, namun ini tidak dapat membendung kemasukan pelarian ke Sabah.

Pada tahun 1974, Tun Razak telah menyatakan bahawa kerajaan Malaysia telah membenarkan lebih dua puluh dua ribu pelarian Islam Filipina mendapat perlindungan di Sabah atas dasar kemanusiaan. Kerajaan Malaysia menganggap bahawa pelarian Filipina di Sabah merupakan penduduk sementara dan boleh pulang ke Filipina pada bila-bila masa.⁷⁹ Pelarian ini diberikan tempat tinggal, bantuan makanan, kewangan serta perkhidmatan kesihatan. Semasa Tun Mustapha menjadi Ketua Menteri Sabah, beliau telah membenarkan kemasukan pelarian Filipina tanpa sebarang sekatan. Menurut satu laporan yang dibuat pada tahun 1975 dan awal tahun 1976, Kerajaan Sabah membelanjakan sebanyak lima puluh ribu ringgit sehari bagi menampung kehidupan pelarian Filipina dari segi tempat tinggal dan bekalan makanan.⁸⁰ Tun Razak pernah telah memaklumkan kepada Presiden Marcos bahawa kerajaan Malaysia tidak dapat meneruskan dasar ini kerana hal ini menimbulkan pelbagai masalah kepada Malaysia.

Perangkaan tepat bilangan pelarian Filipina yang berada di Sabah tidak dapat diperolehi. Pada tahun 1981, ketika Tun Mahathir melawat Sabah, beliau menyatakan terdapat di antara 60,000 -70,000 di Sabah ketika itu. Beliau menegaskan, pelarian ini dibenarkan tinggal di Sabah sehingga konflik di selatan tamat dan keamanan dapat dipulihkan. Namun demikian satu perangkaan tidak rasmi yang dikeluarkan menganggarkan terdapat seramai 120,000 – 200,000 orang pelarian Islam Filipina di Sabah pada tahun 1981.⁸¹ Kemasukan pelarian dari selatan

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Charles E. Morrison & Astri Suhrke, *Strategies of Survival : The Foreign Policy Dilemmas of Smaller Asian States*, New York: St. Martin's Press, 1978, hlm. 261.

⁷⁸ *Foreign Relations Journal Philippines*, Vol. IV, No.4, Dis. 1989, hlm. 177.

⁷⁹ *Foreign Affairs Malaysia*, Vol.7, No.2, 1974, hlm. 48.

⁸⁰ Antonio Lopez, "A Storm Over Sabah", *Asiaweek*, 3 Disember, 1982, hlm. 24.

⁸¹ Antonio Lopez, "A Storm Over Sabah", *Asiaweek*, 3 Disember, 1982, hlm. 24

Filipina ke Sabah telah menimbulkan pelbagai masalah dan kebimbangan kepada kerajaan Malaysia khususnya kerajaan Sabah. Kemasukan pelarian ini sukar dikawal. Menurut satu laporan, pelarian ini memasuki Sabah melalui Pulau Gaya dan bilangannya lebih kurang empat ratus orang setiap hari. Mengikut perangkaan ini sekiranya kadar kelahiran adalah sebanyak tujuh peratus maka bilangan pelarian Filipina pada tahun 1990 akan melebihi 250,000.⁸² Justeru kerajaan Malaysia terpaksa mengenakan sekatan ketat ke atas pelarian Filipina.

Beban menguruskan masalah pelarian ini telah jatuh di bahu kerajaan Sabah kerana pertambahan penduduk yang pesat serta perlu menyediakan tempat tinggal. Kesukaran membina tempat tinggal menyebabkan glongan pelarian telah membina pondok serta setinggan di bandar-bandar seperti Tawau, Semporna dan Lahad Datu. Menjelang tahun 1976, Ketua Menteri Sabah, Datuk Harris Salleh telah berusaha mengatasi masalah pelarian. Antara lain beliau telah melaksanakan dasar baru dengan mewujudkan kawasan penempatan khas di Tambisan, Silabukan, Banggi serta Tungku Sahabat.

Kerajaan Sabah turut mendapat memohon bantuan kewangan daripada *United Nations High Commission for Refugees* (UNHCR).⁸³ Sehingga tahun 1978, bantuan kewangan berjumlah 3 juta Dollar US diperoleh daripada UNHCR. Bantuan ini bertujuan untuk mewujudkan penempatan semula bagi pelarian Filipina.⁸⁴ Angka ini termasuk 600,000 dolar US yang berikan untuk membiayai pembinaan rumah serta menyediakan bekalan air bagi lebih 5000 pelarian yang berada di Kota Kinabalu dan Labuan. UNHCR turut membiayai pembinaan bilik darjah bagi anak-anak pelarian serta dispensari.

Selain itu pembayaran yuran sekolah serta pusat-pusat latihan juga dibiayai oleh UNHCR. Sehingga tahun 1982, dianggarkan UNHCR telah membina lebih enam ribu rumah untuk pelarian Filipina. Angka ini dipercayai telah meningkat kepada lapan ribu rumah pada tahun 1984.⁸⁵

Kemasukan pelarian Filipina telah menimbulkan masalah sosial serta keselamatan kepada kerajaan Sabah serta kerajaan Malaysia. Kemunculan banyak setinggan menyebabkan keindahan bandar-bandar terlibat terjejas. Lebih membimbangkan adalah masalah kesihatan yang wujud berpunca daripada kebersihan yang terjejas. Menurut laporan lebih separuh daripada kes taun yang dilaporkan di negeri Sabah adalah berpunca daripada kawasan setinggan yang didiami oleh pelarian Filipina.⁸⁶ Malah masalah jenayah telah berleluasa di Sabah, kebanyakannya berpunca daripada pendatang tanpa izin. Kes-kes jenayah berlaku di bandar-bandar besar seperti Kota Kinabalu, Sandakan dan Semporna.⁸⁷ Keadaan ini

⁸² Ibid., hlm. 28.

⁸³ Ibid., hlm. 24.

⁸⁴ Rodney Tasker, "Slow Going On Sabah", *Far Eastern Economic Review*, 12 Mei 1978, hlm 28-29.

⁸⁵ Antonio Lopez, "A Storm Over Sabah", *Asiaweek*, 3 Disember, 1982, hlm. 24.

⁸⁶ *New Straits Times*, 3 November 1982.

⁸⁷ Isagani de Casrto, Jr., "Bilateralism and Multilateralism in Malaysia-Philippines Relations", hlm. 238.

mendesak Datuk Harris Salleh untuk memberikan amaran rasmi kepada pelarian Filipina bahawa kerajaan Sabah akan mengambil tindakan tegas ke atas mereka. Malah pihak UNHCR juga memberikan komen bahawa pelarian Filipina yang berada di kem-kem pelarian di Sabah terlibat dengan penyeludupan, pelacuran, dadah serta kegiatan menuntut wang perlindungan haram.⁸⁸ Pada masa yang sama pelarian ini juga menuntut kemudahan-kemudahan asas seperti kesihatan, sekolah serta pekerjaan. Ini menyebabkan warga Sabah terpaksa bersaing dengan pelarian Filipina untuk kemudahan-kemudahan tersebut.

Sejak awal lagi masalah pelarian telah merumitkan hubungan Filipina dengan Malaysia. Kedua-dua negara terpaksa menghadapi natijah yang timbul daripada masalah ini. Di pihak kerajaan Malaysia, isu ini menimbulkan banyak masalah kepada Sabah kerana pelarian Filipina tanpa dokumen yang sah telah membuka penempatan haram yang menjadi sarang kegiatan jenayah. Bagi menangani masalah ini kerajaan Malaysia terpaksa mengambil beberapa langkah antaranya meningkatkan usaha mengawal sempadan dan perairan Sabah, mengadakan pemeriksaan serta penahanan pelarian dari Filipina.

Namun semua tindakan ini memerlukan sumber kewangan serta sumber tenaga yang besar. Kerajaan Filipina pula sering mengungkit isu kebajikan pendatang Filipina di Sabah dan menyatakan rasa tidak puas hati apabila kerajaan Malaysia mengambil tindakan menghantar pulang secara beramai-ramai pendatang Filipina. Perkembangan ini merumitkan lagi suasana hubungan sememangnya tegang.⁸⁹

Kesimpulan

Menjelang tahun 1960-an selain tuntutan Filipina ke atas Sabah, pemberontakan masyarakat Islam di selatan Filipina merupakan duri dalam hubungan Filipina-Malaysia. Isu ini telah memberikan pengaruh yang signifikan kerana kerajaan Malaysia turut terseret ke dalam kemelut ini. Kerajaan Filipina telah menuduh bahawa kerajaan Malaysia telah memberikan bantuan dari segi senjata, kewangan serta perlindungan dan latihan kepada gerakan pemisahan di Selatan Filipina. Tuduhan yang dilemparkan ini telah menimbulkan suasana cukup tegang antara kedua-dua negara.

Ramai pakar yang mengkaji gerakan pemisahan di selatan Filipina menegaskan bahawa Peristiwa Corregidor telah menjadi pendorong kepada kerajaan Malaysia untuk menyokong perjuangan pemisah-pemisah Islam. Malah penubuhan MNLF dikatakan sebagai natijah daripada Operasi Jabidah, 18 Mac 1968. Ketua Menteri Sabah, Tun Mustapha disifatkan sebagai dalang yang telah memberikan sokongan kepada MNLF, malah beliau telah membenarkan Sabah diguna sebagai kem latihan, depot bekalan, pusat perhubungan dan tempat perlindungan untuk pemisah-pemisah Islam dari tahun 1972 – 1976.⁹⁰

⁸⁸ Charles E. Morrison & Astri Suhrke, *Strategies of Survival: The Filipino Policy*, New York: Oxford Press, 1978, hlm. 261.

⁸⁹ Antonio Lopez, "A Storm Over Sabah", *Asiaweek*, 3 Disember, 1982, hlm. 24.

⁹⁰ Isagani de Casrto, Jr., "Bilateralism and Multilateralism in Malaysia – Philippines Relations", hlm. 241.

⁹¹ *Ibid.*, hlm. 238.

Hal ini menjadi tekanan kepada Malaysia tetapi tidak dapat mengambil tindakan drastik terhadap Tun Mustapha. Beliau sukar di kawal oleh kerajaan Persekutuan di Kuala Lumpur kerana kerajaan Perikatan amat memerlukan sokongannya untuk memenangi pilihan raya di Sabah. Malah terdapat kebimbangan bahawa Tun Mustapha akan cuba untuk memisahkan Sabah daripada Persekutuan Malaysia.

Sungguhpun secara terbuka kerajaan di Kuala Lumpur tidak mengaku bahawa Tun Mustapha merupakan dalang yang menyokong gerakan pemisah di selatan. Namun penglibatan beliau memang tidak dapat dinafikan kerana terdapat banyak bukti yang kukuh terhadap penglibatannya.⁹¹ Masalah Tun Mustapha hanya dapat diatasi apabila beliau kalah dalam pilihan raya 1976.

Sungguhpun isu pemberontakan masyarakat Islam di selatan merupakan masalah domestik. Namun demikian kerajaan Malaysia turut terseret dalam kemelut ini kerana pergolakan tersebut menyebabkan kemasukan pelarian Islam dari selatan Filipina ke Sabah dalam bilangan yang besar. Kemasukan pelarian Islam dalam jumlah yang besar telah meninggalkan pelbagai masalah kepada negeri Sabah. Kerajaan Sabah terpaksa menanggung beban kewangan yang besar bagi menampung penempatan serta makanan dan kemudahan-kemudahan lain bagi pelarian Filipina. Selain itu kem-kem serta penempatan pelarian telah menjadi sarang kegiatan jenayah yang mengancam keselamatan Sabah. Selain itu masyarakat tempatan Sabah marah kerana pelarian Filipina menjejaskan peluang pekerjaan mereka. Pelarian ini sanggup bekerja untuk upah yang rendah, justeru majikan lebih suka mengambil pelarian Filipina sebagai pekerja.

Menjelang tahun 1977, kerajaan Malaysia telah bersetuju memberikan kerakyatan Malaysia kepada pelarian Filipina yang memnuhi beberapa syarat antaranya, dapat menguasai bahasa Malaysia serta dapat mengasimilasikan diri dengan kebudayaan dan masyarakat tempatan. Pada tahun 1977, ketika membuat lawatan ke Sabah, Perdana Menteri Malaysia Dr. Mahathir menyatakan bahawa 90,000 pelarian Filipina di Sabah yang layak akan diberikan kewarganegaraan Malaysia. Beliau menyatakan rasa keyakinan bahawa mereka dapat diserapkan ke dalam masyarakat Malaysia tanpa sebarang masalah.⁹²

Bibliografi

Bahan Rasmi Filipina Yang Diterbitkan

Foreign Affairs Review (Manila), Vol. 4, no. 2, June 1963.

Foreign Affairs Review (Manila), 1963-1969.

Foreign Affairs Review (Manila), Vol. 5, No.1, Januari – Jun 1966.

Foreign Affairs Review (Manila), Vol. 6, No.1, July – December 1966.

⁹¹ Antonio Lopez, "A Storm Over Sabah", *Asiaweek*, 3 Disember, 1982, hlm. 24.

⁹² Rodney Tasker, "Marcos On Sabah Settlement", *Far Eastern Economic Review*, 5 Ogos, 1977, hlm 29.

Foreign Affairs, Treaty Series, Vol. 6, No. 1, 1967.
Ferdinand E. Marcos, *Proclamation No. 1081: Proclaiming A State Of Martial Law In The Philippines*, Malacanang, 1972.

Foreign Service Institute, *Foreign Policy Digest. 1972-1983*. Manila: Department Of Foreign Affairs, 1979.

Bahan Rasmi Malaysia Yang Diterbitkan

Foreign Affairs Malaysia, Vol 1, No. 3.

Foreign Affairs Malaysia, Vol.1-No.4 &5, April 1967.

Foreign Affairs Malaysia, Vol.1-No.7 &8, Mac 1968.

Foreign Affairs Malaysia, Vol.1-No.9 &10, April 1968.

Foreign Affairs Malaysia, Vol 4, No.14. 1970.

Foreign Affairs Malaysia, Vol 3, No.4. 1971.

Foreign Affairs Malaysia, Vol 4, No.4. Disember 1971.

Foreign Affairs Malaysia, Vol 6, No.7 September 1973.

Foreign Affairs Malaysia, No.8. 1975.

Foreign Affairs Malaysia, 1978.

Ucapan

Ucapan Presiden Marcos semasa Mesyuarat Menteri-menteri Luar ASEAN 1977, *ASEAN Documents Series*, 1967-1986, Jakarta: ASEAN Secretariat, 1986.

Ucapan Presiden Marcos di Denpasar Bali 23 Februari 1972, *ASEAN Documents Series*, 1967-1986, Jakarta: ASEAN Secretariat, 1986.

Ucapan Tun Hussein Onn di Denpasar Bali 23 Februari 1972, *ASEAN Documents Series*, 1967-1986, Jakarta: ASEAN Secretariat, 1986.

Ucapan Tun Abdul Razak semasa Persidangan Menteri-menteri Luar ASA di Bangkok, 3 Ogos 1966.

Ucapan-ucapan Dato Seri Dr. Mahathir Mohamad, 1981, Kuala Lumpur: Arkib Negara Malaysia, 1986.

Ucapan-ucapan Tun Haji Abdul Razak bin Hussein, 1971, Kuala Lumpur: Arkib Negara Malaysia, 1981.

Buku

Abdullah Ahmad, *Tengku Abdul Rahman and Malaysia's Foreign Policy 1963-1970*, Kuala Lumpur: Berita Publishing, 1985.

Agoncillo, Teodoro A., *History of the Filipino People*, Quezon City: Garotech, 1990.

Ahmad Mokhtar Selat, "New Direction in Malaysia's Foreign Policy: From Tunku to Abdullah Badawi" dlm. Ruhanas Harun ed., *Malaysia's Foreign Relations: Issues and Challenges*, Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaysia, 2006.

Domingo, Benjamin B., *Marcos Diplomacy: Guide to Philippine Bilateral Relations*, Manila: Foreign Service Institute, 1983.

_____, *The Remaking of Philippine Foreign Policy*, Manila: University of The Philippines, 1993, hlm. 93.

_____, *Marcos Foreign Policy*. Manila: Marcos Presidential Center, 2007,

George, T.J.S, *Revolt In Mindanao: The Rise of Islam in Philippine Politics*, Selangor: Oxford University Press, 1980.

Jeshurun, Chandran, *Malaysia: Fifty Years of Diplomacy 1957-2007*, British Columbia: The Other Press, 2007.

Kaul, Man Mohini, *The Philippines and Southeast Asia*, New Delhi: Radiant Publishers, 1978.

Nair, Shanti, *Islam In Malaysian Foreign Policy*, Landon: Routledge, 1997.

Nobel, Lela Garner, *Philippine Policy Toward Sabah—A Claim to Independence*, Arizona: The University of Arizona Press, 1977.

Quiros, Conrado de, *Dead Aim-How Marcos Ambushed Philippine Democracy*, Pasig City: Foundation for Worldwide People Power Foundation Inc., 1997.

Wurfel, David, "The Philippines" dlm. Kahin, George McTurnan ed., *Government and Politics*

in Southeast Asia of South East Asia, New York: Cornell University Press, 1964.

Artikel dalam Buku

De Casrto Isagani, Jr., "Bilateralism and Multilateralism in Malaysia-Philippines Relations" dalam N.Ganesan & Ramses Amer (ed.), *"International Relations in Southeast Asia Between Bilateralism and Multilateralism"*, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2010, hlm. 225-253.

Eman Mohd. Haniff, "Malaysia-Philippines Relations", *Foreign Relations Journal Philippines*, Dec 1989, hlm. 174-183

Jacobini H.B, "Fundamentals of Philippine Policy Toward Malaysia" dalam *Asian Survey*, Vol. IV, No. 11. 1964, hlm 1144-1151.

Noble, Lela Garner, "Ethnicity and Philippine Malaysian Relations", *Asian Survey*, Vol. 15/S, May 1975, hlm 453-472.

_____, "The National Interest And The National Image: Philippine Policy in Asia" dalam *Asian Survey*, Vol XIII. Jun 1973, 560-576.

_____, "The Moro National Liberation Front in The Philippines," dalam *Pacific Affairs Asian Survey*, Vol XIIX, 1976, hlm 405 -424.

Werning, Rainer, "Southern Philippines :Bitter Legacies of a long-lasting war" dalam Arndt Graf, Peter Kreuzer dan Rainer Werning , hlm. 1-18.

Majalah

Asia Research Bulletin, Vol. I, 1-30 Sep. 1971.

Asia Research Bulletin, Vol. I, 1-31 Oktober, 1972.

Far Eastern Economic Review, Vol. 52, No. 10, 9 Jun 1966.
Far Eastern Economic Review, Vol. 60, No. 24, 13 Jun 1968.
Far Eastern Economic Review, 11 April 1968.
Far Eastern Economic Review, 22 Mei 1971.
Far Eastern Economic Review, 3 Julai 1971.
Far Eastern Economic Review, 11 Disember 1971.
Far Eastern Economic Review, 18 Disember 1971.
Far Eastern Economic Review, 7 November 1975.
Far Eastern Economic Review, 1969 Yearbook.
Far Eastern Economic Review, 1972 Yearbook.
Far Eastern Economic Review, 1973 Yearbook.

Jurnal

Jurnal of Southeast Asian Studies, Jilid II, September 1971.
Jurnal of Southeast Asian Studies, Jilid II, Januari –Jun 1963.
Jurnal of Asian Studies, Jilid XXV, Mei 1966.
Asian Survey, Vol 6 No. 10, 10 Oktober 1966
Asian Survey, Vol 3 No. 11, November 1963
Asian Survey, Jilid XIII, 3Mac 1972

Akhbar Filipina

Manila Times, 28 Mac, 1968
Manila Times, 9 Feb.1966.
Manila Times, 21 Mac.1968
Manila Times, 23 Mac. 1968
Manila Times, 24 Mac. 1968
Manila Times, 27 Mac. 1968
Manila Times, 29 Mac. 1968
Manila Times, 12 April. 1968
Manila Times, 26 April. 1968
Manila Times, 16 Julai. 1968
Manila Times, 27 Mac. 1968
Manila Times, 21 Ogos. 1968
Manila Times, 22 Ogos. 1968
Manila Times 3 Jun. 1963
Manila Times, 4 April. 1968
Manila Times, 12 April 1968
Manila Times, 16 April 1968
Manila Times, 20 Sep. 1968
Manila Times, 22 Sep. 1968
Manila Times, 23 Sep.1968
Manila Times, 9 Okt.1968
Manila Times, 10 Okt.196

Philippines Herald (Manila), 21 Mac 1968
Philippines Herald (Manila), 4 Oktober 1968
Manila Bulletin, 26 Mac, 1968
Manila Bulletin, 3 Oktober, 1968

Akhbar Malaysia

New Straits Times, 16 Dis. 1967
New Straits Times, 20 Dis. 1967
New Straits Times, 20 Dis. 1967
New Straits Times, 4 Mei. 1968
New Straits Times, 10 Okt. 1968
New Straits Times, 14 Okt. 1968
New Straits Times, 7 Jan. 1968
New Straits Times, 8 Jan. 1968
New Straits Times, 9 Jan. 1968
New Straits Times, 10 Jan. 1968
New Straits Times, 11 Jan. 1968
New Straits Times, 13 Jan. 1968
New Straits Times, 14 Jan. 1968
New Straits Times, 12 Dis. 1968
New Straits Times, 4 Dis. 1968
New Straits Times, 12 Dis. 1968
New Straits Times, 13 Dis. 1968
New Straits Times, 11 Jan. 1968
New Straits Times, 12 Jan. 1968
New Straits Times, 13 Jan. 1968
New Straits Times, 2 Jan. 1968
New Straits Times, 5 Jan. 1968
New Straits Times, 28 Mac. 1968
New Straits Times, 21 Mac. 1968.
New Straits Times, 29 Mac. 1968.
New Straits Times, 30 Mac. 1968.
New Straits Times, 27 Mac. 1968
New Straits Times, 27 Mac. 1968
New Straits Times, 16 Julai. 1968
New Straits Times, 21 Ogos. 1968
New Straits Times, 21 Ogos. 1968
New Straits Times, 4 April 1968
New Straits Times, 24 Jun. 1974
New Straits Times, 25 Jun. 1974
New Straits Times, 26 Jun. 1974
New Straits Times, 7 Jun 1985